TÕDE JA ÕIGUS

Draamateater

Andrus Kivirähk

TÕDE JA ÕIGUS

Anton Hansen Tammsaare
samanimelise romaani põhjal

2026

kahes vaatuses

Lavastaja → HENDRIK TOOMPERE JR
Kunstnik → LAURA PÄHLAPUU
Kostüümikunstnik → JAANUS VAHTRA
Valguskujundaja → PRIIDU ADLAS
Helikujundaja → LAURI KALDOJA
Liikumisjuht → EVE MUTSO
Etenduse juht → ÜLLE HERTMANN-KNOP

Esietendus 24. oktoobril 2026 suures saalis

TEGELASED:

Indrek → RASMUS KALJUJÄRV
Maret → HILJE MUREL
Andres → IVO UUKKIVI
Krõõt → HILJE MUREL
Juss → URSEL TILK
Mari → HARRIET TOOMPERE
Pearu → TAAVI TEPLENKOV
Laulu-Lullu → MAIT MALMSTEN
Hundipalu Tiit → JÜRI TIIDUS
noor Andres → TEELE PÄRN
Kooliõpetaja → RAIMO PASS
Maurus → MAIT MALMSTEN
Voitinski → TAAVI TEPLENKOV
Slopašev → JÜRI TIIDUS
Timusk → URSEL TILK
Ramilda → MARIAN EPLIK

matemaatikaõpetaja Molotov → IVO UUKKIVI
Tiina → TEELE PÄRN
emand Vaarmann → HARRIET TOOMPERE
usuõpetaja → RAIMO PASS
emand Lohk → HILJE MUREL
Lohk → RAIMO PASS
Kristi → HANNA JAANOVIT
Kõnemees → TAAVI TEPLENKOV S
vana parun → IVO UUKKIVI
kohtunik → RAIMO PASS
Karin → INGA SALURAND
Seltskonnategelane → IVO UUKKIVI
õpetaja Kalvi → TAAVI TEPLENKOV
Paralepp → JÜRI TIIDUS
Rönee → URSEL TILK
Köögertal → MAIT MALMSTEN
Proua Köögertal → HILJE MUREL
seltskonnadaamid, koolipoisid Mauruse majas,
revolutsionäärid, pummeldajad, niitjad

muusik – JAAK LUTSOJA

Üldse on tähtsa ja tühise küsimus raskeim probleem elus ja kunstis. Sest kes ütleb vanale või noorele, mis on tähtsam, kas mõni tühine naljasõna, mõni „hele jaal", või mõni kirikukella helin, mis kostab üle raba?

Elus ei ütle meile keegi, aga teatris teeb seda ehk näitejuht, mõni näitleja – teevad seda näitlejad ja näitejuht üheskoos, leides sõnadele õige tooni, häälele õige varjundi, kehale õige seisangu. Seepärast siis – loodame näitejuhile ja näitlejaile, kui tahame näha ühes Andrese ja Pearuga ning nende lähimatega rõõmustada ja vihastada, muretseda ja leinata, armastada ja vihata.

Anton Hansen Tammsaare
„Andres ja Pearu".
Teater 1938, nr 2

„Tõe ja õiguse" käsikiri.
I osa algus ja V osa lõpp.
Eesti Kirjandusmuuseum

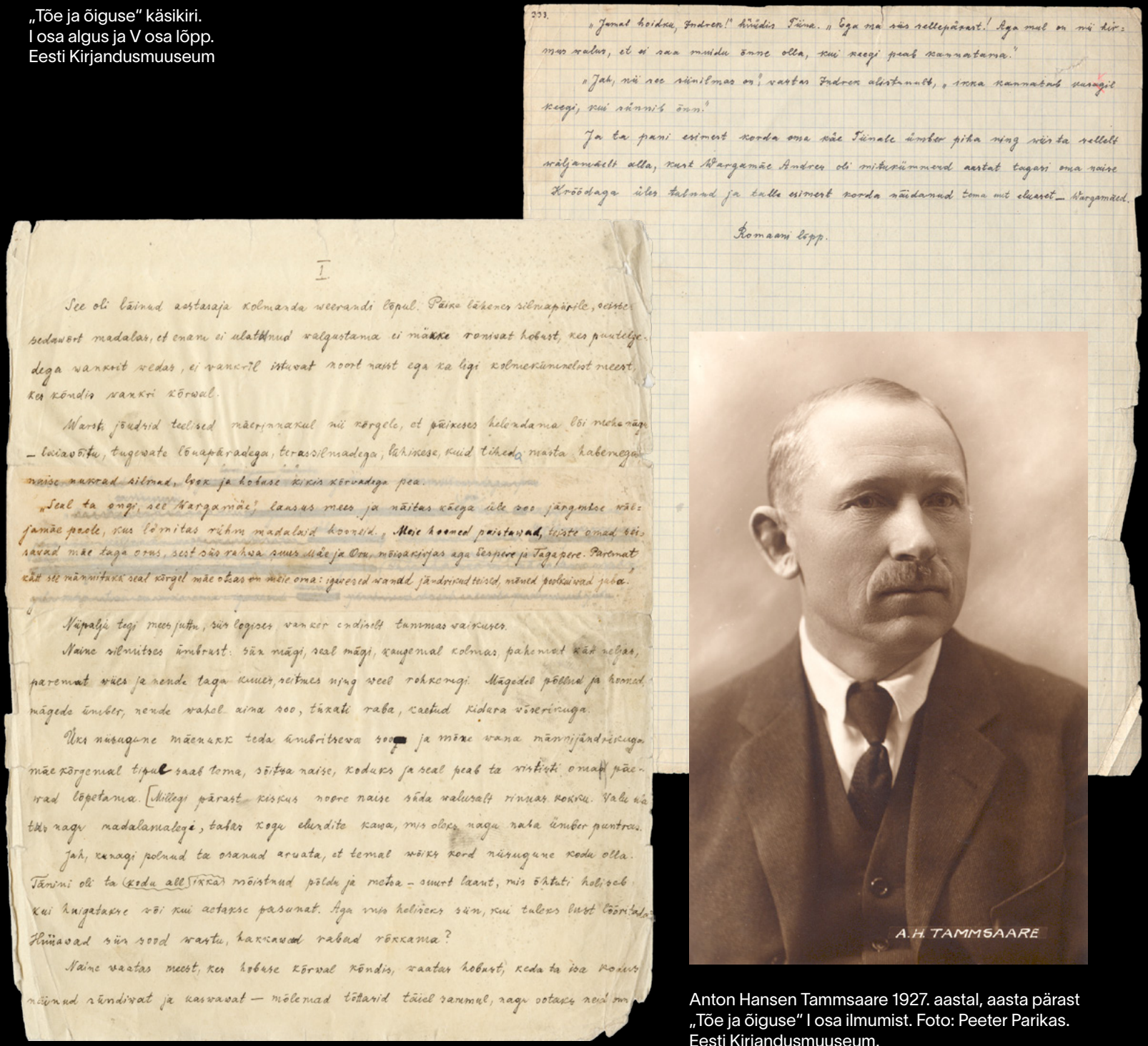

I

See oli lõinud aastaaja kolmanda veerandi lõpul. Päike läkenes silmapiirile, oeisse sedawört madalas, et enam ei ulatkinud valgustama ei mäkke ronivat hobust, kes puutelje- dega wankrit vedas, ei wankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelõist meest, kes kõndis wankri kõrwal.

Warsk jõudsid teelised mäeharjakul nii kõrgele, et päikeses helendama lõi mehe näge — kuiawõitu, tugewate lõunapäradega, terassilmadega, lahkiese, kuid tihedo- marta habemega, naise naxrad silmad, lõok ja kohuse kirju kõrwadega pea.

„Seal ta ongi, see Kargamäe," lausus mees ja näitas käega üle soo jängmise wõe- jamäe poole, mis lõunitas rõhm madalaid kõnnid. „Meie koomed paistawad, teiste omad sõi- xavad mäe taga orus, sest sün rahwa suus Mäe ja Oru, mõisarisjas aga Lespere ja Tagapere. Paremat käsi see männitaxx seal kõrgel mäe otsas on meie oma: igawesed wanad jändrirahnud teised, mõned poolkuiwad juba.

Nüpalju tegi mees juttu, sün logises wanker endiselt tuttawas wairuses.

Naine silmitses ümbrust: sün mägi, seal mägi, xaugemal kolmas, pahemat käe nõlas, paremat wões ja nende taga kuues, seitses nüng weel rohkemgi. Mägedel põllud ja koned mägede ümber, nende wahel aina soo, täxati raba, caetud kidura wõsaeirugа.

Üks nüsugune mäenurk teda ümbritseva soo ja mõne wana männijändrirugа. mäe kõrgemal tipul saab tema, sõitya naise, kodukx ja seal peab ta xistixti omaga päe- rad lõpetama. [Millegi pärast kiskus noore naise südа waluxalt rinnas kokku. Valu nä täx nagu madalamalegi, taheх koga elurdite xaxa, mis oleкx nagu naha ümber puntras.

Jah, xuxagi polnud ta osanud arwata, et temal wõikx kord nüsugune kodu olla. Tänini oli ta kodu all iskx mõistnud põldu ja metsa — suurt laant, mis õhtuti helisеb kui kingataxxe või kui actaxse pasunat. Aga mis helinexx sün, kui tuleкx lust lõõritada? Hüüxad sün sood wastu, harxaxad rabad rõkkama?

Naine waatas meest, kes hobuse kõrwal kõndis, waatas hobust, keda ta isa kouxs näinud ründiwat ja kaswatat — mõlemad tõlawid täiel xammul, nagu ootaкx xeid mi

233.

„Jumal hoidku, Andrew!" hüüdis Tiina. „Iga ma sün sellepäraxt! Aga mul on nii kir- mas walus, et ei saa muidu õnne olla, kui keegi peab kannatama."

„Jah, nii see sünilmas on," wastas Andrew alistunult, „inna kannatab wagiwagi keegi, kui sünnib õnn."

Ja ta pani esimest korda oma käe Tiinale ümber piha ning sirita sellelt wäljawaelt alla, kust Wargamäe Andrew oli mitmekümmend aastat tagasi oma naise Kröödaga üles tahnud ja talle esimest korda näidanud tema uut elukest — Wargamäed.

Romaani lõpp.

Anton Hansen Tammsaare 1927. aastal, aasta pärast „Tõe ja õiguse" I osa ilmumist. Foto: Peeter Parikas. Eesti Kirjandusmuuseum.

AVALIK KIRI KIRJANIK A. H. TAMMSAARELE

Meie arusaamine kandvast ideest on mõjutanud ka meie arusaamist psühholoogiast, eriti mis puutub üldinimlikku. Sest meie oleme tänini ikka nõnda talitanud, et kui püüame saavutada üldinimlikku, siis niisuguses isikus või kangelases, kes oleks juba olemuselt üldinimlik. Selle tõttu on muutunud meie üldinimlikkuse väljendajad ja kandjad ikka nagu pisut fantoomilisteks, viirastuslikeks, skemaatilisteks. Meie uuemas kirjanduses leidub selleks tõendusi küll ja küll. Meie lihtsalt ei usu, et võiks leiduda kusagil Eestis lihalik inimene, kes suudaks kanda mõnda suurt, avarat euroopalikku ideed. Kõige vähem aga suudab seda meie talupoeg – nõnda arvame. Siit on mõistetav, miks me niisuguse üleolemisega vaatame teostele, kus on jutt talupojast: talupoeg pole põrmugi üldinimlik, s.t. euroopalik tüüp. Talupoeg on meie silmis ainult – mats, sedavõrd oleme euroopastunud, mis tähendab üldinimsustunud. [---]

Nõnda siis: Vargamäe kandev idee on Vargamäe ise, tema elaniku seisukohalt aga – võitlus Vargamäega. On üsna ükskõik, kas see võitleja-elanik on kristlane, juut, buddhalane või muhameedlane, kas ta on ärkamisaegne kohaomanik või rentnik, valvab tema kõlbluse järele saksa pastor või eesti õpetaja, arreteerib teda vene urjäädnik või vabariigi konstaabel – Vargamäe kandvast ideest, s.t. vihasest võitlusest elu ja surma peale ei päästa teda miski, vaevalt ehk muutub see aja jooksul pisitsipakene. Võib olla, millalgi puudus Vargamäel inimene ja, võib olla, millalgi kaob ta sealt jällegi, aga kas sellepärast kaob tema kandev idee – kas raugeb võitlus? Kas tõesti on maakera idee sauruste ajajärgul halvemini väljendatud kui ameerika pilvelõhkujate päevil? Kas tõesti puudub see idee tulevikus, kus kogu maakeral, ka Vargamäel, sibab veel mõni sipelgas või hüppab silmipilgutav maakirp. Mina arvan, et koguni mitte. Kui Sina aga selle ajajärgu oled valinud, kus hängeldab ja rühmeldab Vargamäel inimene-eestlane, siis ainult sel lihtsal põhjusel, et Sina ise oled inimene-eestlane ja egoistina tunned sa iseenda ja oma tõu vastu kõige suuremat huvi. Pealegi on tõenäolik, et teisigi eestlasi-inimesi huvitab rohkem inimese kui sauruse võitlus Vargamäega, nagu ta suuremagi innuga vaatab härja ja inimese kui kahe härja võitlust. [---]

Nõnda arvan mina Sind mõistvat, armas sõber. Muidugi, seda minu arusaamise sõnastust võidakse samuti mõista nagu Sinu teostki: istutakse vaia otsa, vahitakse ringi ja küsitakse sügavmõtteliselt: kus on vai? Aga pole parata: kirjanduses puuduvad nii täpsed mõistete ja mõtete kandjad nagu arvuteaduses. Kirjanduses räägime üksteisest mööda, nagu oleksime kõik pisut kurdid. Euroopaski sünnib see samuti, sest see on üldinimlik nähtus, nagu Vargamäe elanikki või nagu ükskõik missugune eurooplane või muulane. Vargamäelasel on eurooplasega võrreldes ainult üks nõrk külg: tema vastu pole tänini veel keegi nii sügavat ja intensiivset huvi tundnud, nagu on tuntud eurooplase vastu. Vargamäelane polekski nagu *homo sapiens*'i tõugu. Teda pole keegi nõnda armastanud, nagu on eurooplast armastanud nii mõnigi mees, isegi naine: armastanud nõnda, et tema arvatavad pahed tunduvad sama väärtuslikkudena nagu tema arvatavad voorusedki, sest need mõlemad on väga ajalikud mõisted. Tähtsad on nad ainult niipalju, kuivõrd nende kaudu paljastuvad inimese loomuomadused.

Sinu endine
Anton Hansen.

Katkend Tammsaare poolt iseendale adresseeritud kirjast, mis avaldati ajalehes Vaba Maa 11. ja 12. märtsil 1927, viis kuud pärast „Tõe ja õiguse" I osa trükis ilmumist (raamatust: A. H. Tammsaare „Armastusest ja lapselikkusest", 2011).

AHT usub, et inimene on oma kõikidele nõrkustele vaatamata piisavalt tugev, et pikaks ajaks inimlikuna kestma jääda. Aga see ei juhtu iseenesest, vaid selle nimel tuleb pidevalt pingutada. Inimelul ja -maailmal on mõte ainult niikaua, kui leidub piisavalt inimesi, kes usuvad, et inimene on ise enda mõte, ja kes on piisavalt mõjuvõimsad, et selle mõttega domineerida nende üle, kes arvavad vastupidist või üldse midagi ei arva. Ka siis, kui sääraseid inimesi enam pole, jätkub inimsugu inertsist veel pikka aega. Ainult niimoodi oskan ma tõlgendada Tammsaare nn igavest inimest.

Tammsaare on ratsionaalne irratsionalist, mis on üks kõige humaansemaid nähtusi. Objektiivne irratsionalist, aga ikkagi irratsionalist. Teades, et meie kadumisest ei jääks kuhugi mingit „lünka", tuleb ometi elada väärikalt nii kaua kui võimalik. See on idee eksistentsialismi voolusängist. Tammsaare on kindlasti eksistentsialistlik kirjanik.

●

Vargamäe on mudel ka kohalikus mõõtkavas. See on protopesa või algne *locus*, kõikide teiste Eesti kujuteldavate, kirjanduslike ja päris talukohtade koondpilt ja võrdkuju. See on koht, kus elatakse mitu põlvkonda, kust minnakse laia ilma ja kuhu tullakse vahel kokku. Selles koonduvad niihästi varasemad Võllamäe ja Huntaugu, Katku ja Väljaotsa kui ka järgnevad Ukuaru ja Palanumäe, Matsi „põhi" ning kõik ülejäänud. (Selle väänikjärglane on Kivirähki „Eesti matuse" toimumispaik, sest eks tulda ju vahel ka Vargamäele kokku matusteks.) Kuna eestlaste mütoloogiline enesekuvand on pikka aega olnud maarahvas, siis kasvab see sümbol suuremaks. Võime öelda, et Vargamäe – see ongi Eesti.

Mihkel Mutt „Töö ja armastus.
Tammsaaret tuulates", 2019

Lugejale tundub, et ta mõnikord nagu upuks üksikseikade rohkusse, kõrvus lõputu, raevukas jutukohin. Aga siiski – see, kes selle kõik läbi kahlab, saab tasu oma vaeva eest, kõiges leidub väärtuslikke kullateri. Äkki keset tühist, surnud lehekülge võib meie ette välgatada pimestav hingemaastik, mida vaid suur inimeste tundja ja suur luuletaja suudab esile manada.

Tammsaare armastab dialoogivormi, tekib tahtmine öelda – *ad absurdum*. Rääkides paljastavad ta inimesed oma kõige sügavama sisemuse, rääkides nad ehitavad oma maailmapilti, rääkides nad armastavad ja vihkavad. Rääkimine on neile tegevus, kõige tõelisem elu. Neil on kummaline tahtmine ja võime haarata üksteise sõnadest ning lasta oma repliikides ettekujutusel ajada taga teist ettekujutust, kuni on üles ehitatud eriline mõttekonstruktsioon, hõre ja vildak. Mõnikord tundub, et keelekujund ja võrdlus – enamasti rohkem mõisteline kui poeetiline – on muutunud kirjanikule eesmärgiks omaette. Aga on põhjust märkida ka seda, et Tammsaare oskab vajaduse korral olla napisõnaline ja ta rahvalik dialoog on haruldaselt värske ja lööv. [---] Tammsaare kujutamise näitelaval on ainuvalitsejana inimene, ja täpsemalt öeldes ta hingeline olemus. Loodus ja miljöö väärivad tema meelest tähelepanu vaid niipalju kui need inimest mõjutavad.

Veli Ilmari Mikkonen
„Indrek Paas. A. H. Tammsaare romaani
„Tõde ja õigus" peategelane".
Magistritöö, 1934, tlk Luule Sirp
Raamatust „Tammsaare maailmakirjanikuna.
Kolm välismaa Tammsaare-uurijat", 2001.

I osa esmatrükis oli romaanil moto[1] , mida järgmistes trükkides enam ei leidu:

Imelises tundlikkuses mõõtmatuseni avardatud iga tühisem lapsepõlve mure, iga väiksemgi rõõm saab hiljem kunstiteose aluseks täiskasvanule, ilma et see seda ise ette teaks.

Baudelaire

1925. aasta suvel, mil Õuna tänava korteri 22 aknad olid lahti, kostus seest noore naise ärritatud häälega sõnavaling: „Anton, su pea on tühi nagu veskikolu!" Aga Tammsaare „veskikolus" oli peidus „Tõde ja õigus", mida ta hakkas juba mõne kuu pärast paberile lennutama.

Käthe ei käinud vaatamas ärklituba, mille kirjanik üüris selleks, et saada endale täielikku rahu. Maja oli Veidenadleri suvila kirikuaia tänavas Keskhaigla väravate lähedal. Seda suvilat enam ei ole, ta on hävinenud. Seal valmis „Tõe ja õiguse" I köide. Et ta kirjutas nagu hull, see oli tema leksika järgi normaalne töötamise viis. Ka talupoeg Andres töötab „Tõe ja õiguse" esimeses köites Vargamäel nagu hull. Romaani teises köites laseb ta koolidirektor Maurusel öelda poistele, et nad õppigu nagu hullud. Tammsaare lahkus hommikul kell seitse-kaheksa kodunt, ning naine, viieaastane Riita ja teenija ei saanud kogu päeva jooksul segada tema kujusid Vargamäel. Romaani tegelased tulid elavatena ta ärklituppa ja kirjanik elas kaasa nende saatusele. Käsi libises palavikulise kiirusega üle paberi ning täiskirjutatud lehtede virn lauaserval aina kasvas. Ta kirjutas nii, nagu maailmas polekski aega ja kellaosuteid, jõudes petrooleumihaisusest pisikesest ruumist alles pimedatel õhtutel surmväsinult koju magama. Sellise tempoga kirjutades tabas parema käe keskmist sõrme kramp. Ülepingutusest ja külmast ärklitoast tingitud influentsa sundis peale tööpausi järgmise aasta jaanuarini. Nüüd õmbles Käthe talle sünnipäevakingitusena plüüsist koti, millel oli sisevooder. Ta ronis sinna sisse, tõmbas koti üle puusade ja sidus siis kotisuu keha keskelt paeltega kinni. „Kotimees" jätkas nüüd ettevaatlikumalt ja käis kodus lõunatamas. Nii valmis tema kõige paksem käsikiri pärast veerandsada aastat kestnud kirjanduslikku tegevust.

Suvel, kui pere suvitas Pärnus, kirjutas Tammsaare üksi Õuna tänavas kogu käsikirja ümber ja tegi parandusi. Ta oli nüüdki enda vastu halastamatu, nagu selgub kirjast 23. juunil 1926 Käthele: „Täna on Sinu ärasõidust saati ainuke hommik, kus ma kella kuueni magasin, muidu olen tõusnud ikka 4 ja 5 vahel ning töötanud kuni õhtu kella 11-neni. Üks päev vahepeal olin sunnitud puhkama, sest käed olid sedavõrd purud, et ei saanud tööd teha."

I osa, 1926

[1] Vt lähemalt: Jaan Undusk „Tammsaare, Baudelaire ja De Quincey. „Tõe ja õiguse" esimese osa motost". – Keel ja Kirjandus 1991, nr 8 lk 491.

Kuidas jääda üksi oma laua taha?

Sellise võimaluse annaks pere ja teenija viimine Narva-Jõesuusse suvitama. [---]

Tammsaare alustas 20. juunil 1928 „Tõe ja õiguse" II jao kirjutamist. Tähelepanuväärne, et selle jumala olemasolu eitamise romaani kirjutas ta Kaarli kiriku läheduses. Suvel valmis sellest ainult üldine algvariant. Töö seiskus pere tagasijõudmisel suvitamiselt 26. augustil. [---].

Tammsaarel oli õnn jääda 1929. aasta suvel üksi koju oma Mauruse kooli õpilaste ja õpetajate ning nende tohutute probleemide juurde. [---]

Kui ta saatis „Tõe ja õiguse" II jao viimistletud kujul kirjastusse, oli ta vaimselt täielikult vaevatud ja kurnatud.

Kriitikud hindasid „Tõe ja õiguse" I jagu paremaks II jaost. Vargamäe-romaani järg olevat ainult

Tammsaare mälestuslik teos Treffneri gümnaasiumis õppimise ajast ja seetõttu hakati kindlaks määrama romaanis kujutatud õpetajate prototüüpe, nagu see oleks kõige suurema tähtsusega.

Romaani II jao lugejalt A. Ojasalult 6. detsembril 1929 saadud kiri ennustas õigesti, et Mauruse koolile peaks III jaos järgnema 1905. aasta revolutsiooni kujutamine: „Sellepärast ei ole see vististi mitte ainult minu, vaid kogu Teie arvurikka lugejaskonna ja austajaskonna ülim igatsus varsti näha saada „Tõe ja õiguse" järge. Seda tohime ometi loota, eks? Seda enam, et Indreku, tolle armsa poisi (oleksin tütarlaps, armuksin temasse vististi kõrvuni) laul ei ole veel ammugi lauldud. 1905. a. ajajärk, kus Indrek arvatavasti oli juba tudeng, on ju üks uhke tõe ja õiguse ajajärk. Tahaksin palvetada kõigi pühade härgade, Zeusside ja Jehoovade poole, et nad Teid kaitseksid ja võimaldaksid teile jätkata oma koguduse hingede ülendamist tõsise puhastustule püha leegiga."

Kuidas elas Tammsaare 1931. aastal suvises Tallinnas, jäädes mai lõpul üksinda linna „Tõe ja õiguse" III jagu kirjutama?

Arveraamatus fikseeritud liikumised väljas ei ole tõenäoliselt mitte puhkepausid, vaid enda vaimne kogumine ja häälestamine, et algaks talle iseloomulik plahvatusliku kiirusega kirjutamine. [---]

Tammsaare teatas kirjas 18. juulil 1931 Käthele Elvasse: „Kõige pealt pole mu tuju sugugi halb, vaid päris hea, sest olen juba sattunud – vähemalt teatud määralgi – hoosse, nii et hakkan uskuma, et sügiseks kirjutan III jao valmis." Aga Käthe mälu paneb selle optimistliku kirja uude valgusse. Enne „hoogu sattumist" juulis oli ta varasematel kuudelgi romaani kirjutada proovinud. Aga siis kurtnud Tammsaare talle, et asi läheb raskelt: ta olevat halb enesetunne, vaev ja piin. Kirjanik tunnistanud, et on õnnetu olnud oma III jaoga, kartnud selle täielikku nurjumist. [---]

Romaani põhituuma on [*Tammsaare tütar*] Riita vanas eas lihtsate sõnadega kokku võtnud: Indrek oli revolutsioonis vaatleja, kes sai nähtud asjad selgeks ja astus suure ettevaatusega kõrvale.

Tammsaare lõpetas „Tõe ja õiguse" IV jao oma uues kabinetis, mille aken avanes Köleri tänava poole. Tema aknast paistis paekivist rullikuur, kus ta hakkas pere pesu rullima. Siit oli vaade ka Köleri tänava kahekordsetele puumajadele. Koidula ja Köleri tänav olid vaiksed: nende terava otstega kivisillutisel kolisesid vahel mõned möödasõitvad vankrid. [---]

Koidula tänava korterisse „koliti" ka paks, kuid lõpetamata „Tõe ja õiguse" IV jao käsikiri.

Selle jao probleemi oli Tammsaare kandnud oma peas juba 1925. aastal, kui ta kirjutas „Tõe ja õiguse" I jagu. Siis oli esialgne kavatsus minna Vargamäe-romaanilt üle kohe selle probleemi juurde, mis oleks kujunenud „Tõe ja õiguse" II jaoks praeguse IV jao asemel. Et vahepeal avaldatud romaanid Mauruse koolist („Tõe ja õiguse" II jagu) ja 1905. aasta revolutsioonist („Tõe ja õiguse III jagu) olid jagude numbreid edasi lükanud, siis nüüd asus ta probleemi kallale põhjalikuma ajaloolise tausta ja prototüüpide tundmisega.[---]

Romaani saamisloos oligi otsustava tähendusega 1932. aasta juuni, mil ta oli viinud oma pere koos teenijaga suvitama Narva-Jõesuusse. Nüüd oli Toom-Kuninga tänaval võimalik alustada kirjutamist meie ühiskonna lähiminevikust ja tumedaid jõudusid kehastavatest kujudest, kellega sidus end kahe lapse ema Karin.[---]

●

Romaaniskeem nägi päästerõngana ette Vargamäed, kuid selle kirjandusliku maailma autor polnud isatalus käinud kolmkümmend aastat. Talle oli 1903. aasta talvel saabunud teade, et ema on surnud: ema nägemine kirstus jättis talle vapustava mälestuse kogu eluks ja kõik lõppes isataluga. Nüüd sõitis Tammsaare sinna romaani kirjutamise pärast. [---] Pole võimatu, et ta oli isatalus ainult ühe öö (võibolla kasutas aega koguni pimeduses ringikäimiseks), seetõttu pole ta seal viibinud kahte täispäevagi. Meil pole kuskilt võtta andmeid selle kohta, mida ta tundis ja mis kellaajal jõudis isatallu, kuidas ta seal vend Augustiga kohtus, kus ringi liikus ja mida nägi, aga „Tõe ja õiguse" V jaos kerkib meie ette nii ehtsat noorema põlve talurahvast ja vahepeal tundmatuseni muutunud loodust, et võib arvata, nagu oleks Tammsaare viimased aastad ainult seal elanudki. [---]

Tammsaarel algas jällegi „kirjutamishullus", kui kasutada direktor Mauruse poistele jagatud soovitust õppida nagu hull. Selle tõendiks ei ole mitte ainult enese ja pere lohakile jätmine, vaid koguni täielik unustamine: arveraamatus puuduvad sissekanded pere tagasisõidust ning ta on juulis ja augustis endale väga napilt toiduaineid ostnud. Köögis sai kiiresti keeta ja toitu soojendada petrooleumiga töötaval priimusel, mõnikord ta unustas söömise täiesti.

Kord nädalas käis lähedal elav õde Marta ta korterit koristamas ja pesemas.

Mõnikord oli ilm nii lämmatav, et ta istus kord kabineti kirjutuslaua, kord saali kirjutuslaua taga: pidi kolima käsikirja, tindipoti ja sulepead ühest toast teise. Palaval päeval väljus ta majast oma jalutuskäigule alles õhtul.

Tammsaare suutis V jao „suures laastus" valmis kirjutada paari kuuga. 12. augustil 1933 teatas ta „Noor Eesti Kirjastusele": „"Tõde ja õigus V" ande lõpetasin just täna [---]".

Daniel Palgi kirjutas talle 15. novembril 1933: „ Olen öösel kell 1 lõpetanud Teie „Tõe ja õiguse V" lugemise ja esimest korda elus mul tõusis puhas tahe tänada autorit: mitte üksnes seepärast, et teos haaras südant, vaid seepärast, et mõnedegi mõtete käsitlemist leidsin, mida isiklikult olen pidanud tähtsaks, ja minu meelest on see teos selline, et ta suudab lugejale anda palju."

Katkendid raamatust:
Elem Treier „Tammsaare elu härra Hansenina", 2011

V osa, 1933

PEATEGELANE ON INDREK

Hendrik Toompere jr: Andrus, ma küsin kohe alustuseks, miks sa kirjutasid selle näitemängu. Sa tulid minu juurde ja ütlesid, et sul on üks mõte.

Andrus Kivirähk: Eks see ole nii nagu gurmeerestoranide kokad käivad oma toorainet hankimas ikka kõige parematest taludest, kõige parematelt tootjatelt. Kui üldse kedagi dramatiseerida, siis neid kirjanikke on Eestis paar-kolm. Tammsaare inspireerib mind. Konkreetselt selle töö juures inspireeris see, et „Tõest ja õigusest" ei ole kunagi tehtud lavaversiooni, kus algusest lõpuni jookseks läbi Indreku, romaani peategelase lugu. Selle mõttega olin aastaid ringi käinud.

Olen igal pool rääkinud, et kallid inimesed, see on üks raamat, lugege algusest lõpuni, mitte ainult juppe siit ja sealt. Ilmselt hakkas see lõpuks nii vaevama, et mõtlesin, et tuleb ära teha. Et mitte tühja tööd teha, läksingi sulle, Hendrik, rääkima, et äkki Draamateater tahab seda, ja kui lepime kokku, siis teen valmis.

Mati Unt tegi Vanemuises „Taevase ja maise armastuse" (1995), sinna ta võttis enda meelisepisoodid. Mina jätsin väga rangelt välja kõik stseenid, kus Indrekut ei ole. Tegelikult süda tilkus verd ja mõnegi näitleja ees on piinlik, sest materjali nende rollile oleks raamatus oi kui magusat.

Iga põlvkond võiks teha oma Tammsaare. Shakespeare on Shakespeare, tükk on valmis, aga romaani dramatiseerides on minu jaoks hirmus tähtis olla hästi aupaklik selle autori suhtes. Võrdleksin seda keskaegse altari restaureerimisega. Pead tegema nii, et restaureerimist ei olegi aimata. Kui tuled paksude värvidega pläkerdama ja midagi ise lisama, siis see on ju võigas. Dramatiseeringust peaks jääma mulje, nagu oleks autor selle võib-olla ise teinud. Mulle ei meeldi, kui lisatakse uusi tegelasi või liiga palju muudetakse vanade käitumisloogikat.

Pansol on ilus võrdlus. Kui võtta ööbik, kes laulab imeilusasti, aga välimuselt ei ole kõige atraktiivsem, ja hakata talle lisama kuldseid sulgi, siis ta lihtsalt sureb ära ja ei laula enam üldse. Panso peab silmas, et kui lavastaja hakkab vastu autori tahet näitemängu väänama, siis toogi sureb ära. See kehtib ka dramatiseeringu kohta. Kui alusteost väga näkerdada, siis ta lihtsalt ei hakkagi enam tööle.

Hendrik, kas kunstilise juhina võtad kerge südamega teatri lavastusplaani väärt idee, isegi kui teksti veel olemaski pole?

Toompere: Pigem jah. Mitmed asjad on nii repertuaari tulnud. On mingi seeme ja hakkame koos edasi mõtlema, tekstid muutuvad proovisaalis nagunii. Nii tuleb lihtsalt kõige isiklikum tulemus. Ja see on põhiline, mida me tahame – et see, mis me lava peal teeme, puudutaks. Räägime praegu Tammsaarest: miks teda täna teha? Mulle väga meeldib Andruse mõte, et iga põlvkond võiks endale oma Tammsaare

Andrus Kivirähk ja Hendrik Toompere jr vestlesid „Tõe ja õiguse" teemal Kirjandustänava festivalil 2026. aasta septembris. Vestlus toimus Eduard Vilde muuseumis.

Foto Maria Kilk, Kirjanduskeskus

leida. See on tüvitekst, peaks ajahambale vastu pidama. Ma ei olnud selleks hetkeks, kui Andrus oma jutuga tuli, veel nii tuttav kogu Tammsaarega, ka mitte „Tõe ja õigusega". Olin küll lugenud nii esimest kui ka neljandat osa ja näinud teatris erinevaid lugusid, aga pakkus pinget otsida, mis mulle täna isiklikult korda läheb. Andrus oli selle enda jaoks juba leidnud, me oleme nüüd ka avastamas ja minu meelest on see põnev, mis sealt vastu vaatab.

Kui hakkad truppi koostama, kas leiad kõigepealt peaosatäitja, siin siis Indreku?

Toompere: Selle loo puhul küll, jah. On oluline, kuskohast seda suurt lugu jutustama hakata. Meil oli vaja teatud vanuses Indrekut, umbes neljakümnest. Tavaliselt valitakse lüürilisemat tüüpi näitleja. Aga mis oleks, kui ta oleks sama jõuline nagu Andres? Indrek on isa moodi. Ta proovib olla midagi muud, võitleb sellega, mis ta tegelikult on. Aga me ei saa oma juurtest üle ega ümber. Naljakas, et mida kauem elame, seda rohkem oma isa moodi läheme, tahame või mitte. Rasmus on jõuline, aktiivne näitleja, mingi huvitav pingeväli tekib temaga koos. Ja ta on lihtsalt väga hea näitleja!

Trupis on kolmteist näitlejat, aga neist ei piisaks, kui iga rolli peal oleks eraldi inimene. Mõni peab mitut rolli mängima ja vajab iga kord erinevat mänguvõtit. Enne kui Andrus kirjutama hakkas, me arutasime seda. Üks asi on leida, mis selles loos sisuliselt kõnetab ja meile äratundmisrõõmu valmistab, teine pool on õige esteetika. Teatris on ääretult oluline, et see oleks kõnekas keeles jutustatud. Arvestame ajajoont, tegevuskohti, tempo, hoog, kõike seda võiks olla, aga kõige olulisem on endiselt see, et inimese lugu peab puudutama. Indreku lugu on liigutav. Raamat on arhetüüpe täis, Pearu, Andres, Krõõt, Mari jt. Aga Indrek Paas on võimas eesti mehe koondkuju, tunnen temas väga palju ennast ära. Selline tagasihoidlik, tunneb end hästi looduse keskel, juurte tõmme on tugev. Kui mina lavastajana elan talle kaasa, kui näitleja elab kaasa, siis loodetavasti hakkab ka publik kaasa elama.

Kivirähk: Tammsaare romaan on eepiline. Ilmselt kandub ka lavastuse esteetikasse, et see on kohati üleelusuurune. Ta tahtis rääkida Indrek Paasi lugu ja talle ei piisanud ühest raamatust. Minu meelest on „Tõel ja õigusel" tervikuna teatud vertikaalne mõõde. Kuigi Tammsaare ise vist ei olnud eriti religioosne inimene, aga sellegipoolest on „Tõde ja õigus" piibli tsitaate paksult täis. See ongi suure teose tunnus, et all on teine, kolmas, neljas kiht. Palju baseerub ta enda elul, jah, ta sündis talus, õppis Treffneri koolis, töötas Tallinnas ajalehetoimetuses – need on keskkonnad, mida ta tunneb, tema loomingus ei ole ju iialgi näiteks kaluriküla või merel käimist. Aga kindlasti ei ole see otseselt tema elulugu, on ainult nii-öelda dekoratsioonid ja kulissid, aga mis seal toimub, on ... Teda on võrreldud Dostojevskiga, kelle tegelaste jaoks ei ole kõige olulisem rikkaks saada või perekond luua, vaid mis on jumal, mis on inimene, mis on inimese ja jumala suhe. Tammsaare tegeleb kosmiliste küsimustega. Indrekus võib näha Kristuse analoogi. Kui Andres ja Krõõt tulevad Vargamäele ja hakkavad seda ehitama, siis nad on nagu paradiisist välja aetud Aadam ja Eeva, peavad palehigis tööd tegema. Selliseid paralleele on tohutult.

Kui kaua nii suure lavastusega proove tehakse?

Toompere: Kui juba tean, et lavastus tuleb, siis ma seda enam peast välja ei saa, ta on kogu aeg kuskil kuklas ja iga natukese aja tagant vupsavad mingid teemad või mõtted välja, isegi kui laon puuriita. Kusjuures need kõige paremad ideed tulevadki võibolla nimelt puuriita ladudes. Senikaua ta kummitab, kuni on esietendus. Juba kevadel tegime koos autoriga lugemisproovi, võtsime selle loo endaga suvesse kaasa, sügisel hooaja alguses alustasime päriselt. Näitlejatega teeme proove mitu kuud. Üldiselt kulub kolmandik proovide ajast laua taga, kolmandik proovisaalis ja kolmandik laval, kus fikseerime tehnilised lahendused.

Kuidas sulle sobib, et autor osaleb oma näidendi proovides?

Toompere: Mulle väga sobib, üldiselt. See ei ole

küll mitte alati tore, kui autor on saalis – autor võib olla ka väga tüütu, ei luba midagi muuta. Andrus on sõbralik, ta on Draamateatris ise lavastanud, kõik näitlejad on talle tuttavad, nii et meil on proovis tore ja samas töine meeleolu. Midagi me kohendame, loomulikult vaatame näitlejate järgi, aga laias laastus hoiame Andruse kirjutatud skeemist kinni.

Kivirähk: On suur vahe, kas tegu on dramatiseeringuga või minu enda näidendiga, mida kirjutan nullist alates, siis ma tõesti praktiliselt ei muuda midagi. See on Tammsaare dramatiseering, ikka on võimalik leida midagi, mida lisada. Mõni tegelane tundub nii tore, tema monoloog näiteks veidi pikeneb, või on kuskil vaja sidestseeni. Sihuke pusle ladumine. Aga algvariant on ikkagi puhtalt minu oma.

Kui sa ise oma näidendeid lavastad, kas töötad samamoodi?

Kivirähk: Ikka, jah. Autoriga ei pea õnneks nõu pidama, aga muidu vahet ei ole.

Toompere: Teatrikoolis räägitakse päris palju, et autori tekst on püha, ja ongi, aga ma laiendaksin seda: see on autori mõte, mis on väga püha. Kui mõte tundub tähtis, küll sa siis leiad õiged sõnad ja väljenduse. Näitleja tegeleb sellega, kuidas saada sõna enda suus kõlama. Et see tuleks loomuliku koha pealt. Kas küsimus on teksti sõnasõnalt edastamises või ikkagi mõttes? Jõuan ikka selleni, et mõte on kõige olulisem. Mõne sõna võid ära vahetada, kui tundub suupärasem.

On autoreid, kes ei luba ühtegi sõna muuta.

Toompere: Kahju, sest niimoodi nad võivad tappa oma loomingu, lihtsalt ühel hetkel keegi ei tahagi seda enam puudutada.

Mati Unt liitis mitu tegelast üheks, kirjutas tekste juurde oma Tammsaare ja Lutsu dramatiseeringutes.

Kivirähk: Juurde ta palju ei kirjutanud, leidis kõik neilt, aga tekste tõstis muidugi ringi. Mati Unt tegi väga autoritruusid lavastusi! Ei kasutanud altari töötlemisel karjuvalt valesid värve. Oluline on ka see, et Unt oli ise samal tasemel autor. Unt on mulle suur eeskuju.

[*Küsimus saalist*.] Tammsaare on väga ambitsioonikas kirjanik, võib-olla kõige ambitsioonikam kirjanik Eestis üldse. Sina, Andrus, oled ka natuke sinna kanti. Aga üldiselt ei ole tänapäeval kirjanikke, kes võtaksid ette teemad nagu revolutsioon, armastus, surm, jumal, ei kirjutata karaktereid. On öeldud, et sihukest kirjandust ei olegi võimalik tänapäeval enam teha, see ei töötaks. Kuidas arvad?

Kivirähk: Nojah, kas on mõtet kirjutada nii nagu kuulsal 19. sajandil, kui pakse romaane kirjutasid Dickens, Hugo, Balzac, Dostojevski, Tolstoi. Kuigi tänapäeval kirjutatakse neid ikkagi ka, raamatupoes on need täiesti olemas. Tegelikult on kõik võimalik. Aga tänapäeval tehakse kiiremini või lühemalt, ja eks ma olen ka rohkem tänapäeva inimene, ma ei jaksaks kirjutada viit köidet. Hea, kui ühe 300-leheküljelise raamatu suudan valmis kirjutada. Võib-olla on pikad lohe-raamatud teisenenud lohe-seriaalideks. Omal ajal oli romaan nagu seriaali lugemine. „Forsyte'ide saaga" – tänapäeval tehtaks sellest lihtsalt seriaal.

Ja nii vägevaid kirjanikke nagu Tammsaare ongi hästi vähe, nende mastaapsust on raske saavutada.

Luts ja Tammsaare on kaks vaala, kellel Eesti kirjandus minu arust püsib. Nad on loonud kaks arhetüüpset maailma. Nagu Euroopa kultuur püsib antiikmütoloogial ja piiblil, ikka jälle võetakse need ette, laenatakse, tõlgendatakse.

Vestleme Eduard Vilde elutoas. Vilde pole sulle nii lähedaseks saanud nagu Luts ja Tammsaare?

Kivirähk: Jah, ei ole. Eks Vilde eelnes Tammsaarele ja Lutsule. Maailm seisab teatavasti kolme elevandi seljas, kes omakorda seisavad suure kilpkonna peal, ja Vilde on vast siis see kilpkonn, kelle peal seisavad Luts, Tammsaare ja Kivirähk.

[*Küsimus saalist*.] 21. sajandil sündinute hulgas on Tammsaare tähtsust kaotamas, vabatahtlikult teda enam ei loeta.

Kivirähk: Sellepärast ongi oluline tuua teda aeg-ajalt lavale, ekraniseerida. Keegi ei loe ka Homerost, ükski noor ei lähe teda raamatukogust laenutama, aga Nolani filmi vaatavad hea meelega ja saavad „Odüsseia" põhisisu kätte. Arvan, et noored võivad ka meie lavastusest Tammsaare idu kätte saada. Tammsaare levis kohe niimoodi: kui „Tõde ja õigus" ilmus, hakati seda ka teatris tegema ja selle kaudu ta populaarsus tõusis veelgi.

Käin tihti koolides esinemas ja alati räägin, et vanasti parunid lugesid ja talumehed mitte, nemad pidid parunite heaks töötama, neil ei olnudki aega. Tänapäeval on inimesel valik, kumb sa ise tahad olla. Mina loen.

[*Küsimus saalist*.] Kui te lavastama hakkasite, kas teil oli kohe mõttes see, mida vaataja võiks lavastusest kaasa võtta, hiljem mäletada?

Toompere: Aus vastus on, et jah, mingi üldine idee oli. Aga nagu ikka, alles tegemise käigus me saame teada, mis lavastuses päriselt pinnale jääb. Enne esietendust pole võimalik seda mitte kuidagi välja käia. Tammsaarest võib teha miljon erinevat lavastust või filmi, ja ka iga vaataja võtab kaasa endale olulise. Ma võin küll panna oma rõhuasetused sinna-tänna ja ise tunda ja teada, millest see lavastus minu jaoks on. Aga see ei garanteeri, et iga inimene täpselt sellega koju läheb. Ma vahest vaatan mõnda teatritükki ja võtan sealt mingi detaili kaasa, mida teine inimene võib-olla üldse ei märka! Ja see ongi tore, et igaüks võib leida oma.

[*Küsimus saalist*.] Mainisite, et mõned autorid ja teosed on teatrisõbralikud. Mis teistel puudu ja Tammsaarel olemas on, et neid on hea teatrisse tuua?

Toompere: Tammsaarel on stseenid, kus inimesed räägivad, toimetavad – näitlejatel on, mida mängida. Kuidas sa annad laval füüsilise vormi või kuju filosoofilistele mõttekäikudele? Ääretult keeruline ülesanne, ma ei taha öelda, et võimatu – on ikka võimalik, ka telefoniraamatust saab teha lavastuse...

Kivirähk: Seleta kõigepealt noorematele, mis asi on telefoniraamat!

Toompere: Näitleja peab saama tegutseda teise inimese nahas, mitte lihtsalt rääkida, mis tal peas on. Tammsaarel juhtub inimeste vahel nii palju, tal on, kellele kaasa elada, tema tegelased elavad läbi väga suured draamad ja tragöödiad ja kõik, mis sinna sisse mahub.

Vestles
Ene Paaver

lavastusala juhataja Mikk Lagemaa
pealavameister Oskar Irve
lavameistrid Märt Päev, Madis Raie
valgusala juhataja Priidu Adlas
valgusmeistrid Liina Talvend ja Raido Talvend
heli- ja videoala juhataja Tauno Makke
helimeistrid Jana Liisa Johannson ja Tanel Paliale
videomeister Ann Einberg
grimmiala juhataja Siiri Lauri
grimeerijad Marit Pruul, Kristel Kärner,
Reet Laur, Lore Sõerunurk
kostüümiala juhataja Piret Tang
õmblejad Marvi Idol, Urve Lerman,
Inge Vagiström, Jana Volke-Valk
kostüümilao hoidja Kadri Varblane
riietajad Ragne Tompel, Jaanika Idvan,
Annely Pahman, Kayre Pärnpuu
lavastusjuht Andres Bergström
dekoratsioonide teostajad Toivo Sakk,
Juho Kokamägi, Andrus Muuga, Lea Ojam,
Taivo Müürsepp, Enna Jürine
rekvisiidiala juhataja Karin Tetsmann
kavalehe koostaja Ene Paaver
plakati foto ja proovifotode autor Laura Pählapuu
plakati ja kavalehe kujundaja Kadri Hallik
kunstiline juht Hendrik Toompere jr
teatrijuht Rein Oja

Peatoetaja

UG INVESTMENTS

Toetajad

Partnerid

Teatri tegevust rahastab

Kultuuriministeerium

Teatri pileteid müüb

PILETIMAAILM